

Woord vooraf

Dit boek is een geheel herziene versie van de scriptie waarmee ik in 2013 mijn master filosofie afrondde. De dominantie van de instrumentele rede lijkt een onderwerp dat alleen filosofen kan interesseren en waar anderen niets over kunnen of willen weten. Hoe anders is de realiteit! Het betreft een fenomeen waar iedereen wel een voorbeeld van kan noemen: bonnenquota voor agenten, het vermeende ‘rendementsdenken’ op universiteiten, medisch-ethische discussies die in termen van kosten en baten worden gevoerd, moderne slavernij en de bonuscultuur bij banken.

Met veel verschillende mensen heb ik over dit onderwerp gesproken. Hierbij viel het mij op hoe breed dit fenomeen herkend werd. Het stuit veel mensen tegen de borst en is tegelijkertijd tekenend voor de heersende tijdsgeest. Hier wordt het voor de filosoof interessant. Hoe kan het dat zo veel mensen er tegen zijn, maar het niet in kracht afneemt? Deze vraag roept – zoals een filosofische vraag betaamt – weer nieuwe, onderliggende, vragen op. Hierover gaat dit boek. Het zoekt de verdieping, de oorsprong, de moraal, de begrippen, de positie, de context en het perspectief.

Ondanks dit alles blijft er nog veel over voor u als lezer. Filosofie gaat namelijk altijd om de tegenstelling, de bekritisering en de precisering. Daarom daag ik u uit

met uw eigen analyse en voorbeelden te komen. Waar in uw leven komt u zelf in aanraking met de instrumentele rede? Vindt u dit erg, en zo ja, waarom precies? En wat zou u er aan kunnen doen?

De dominantie van de instrumentele rede is het voorbeeld bij uitstek waaruit blijkt dat hoe we de wereld en onszelf zien bepalend is voor onze motieven en ons gedrag. Wat gaat er dan mis als wij iets als beheersbaar zien, terwijl het dat niet is? In wat volgt geef ik mijn antwoord.

Dit boek draag ik op aan mijn grootmoeder. Heel toepasselijk, want als iemand de waarde begreep van het ongrijpbare, het avontuur en de bezinning, dan was zij het. Zo inspireert zij mij nog steeds.

R.S. Bakker

Den Haag, juli 2016

Inleiding

'It's no good, it isn't practical' was de reactie van de fabrieksdirecteur toen het uitproberen van een eetmachine op een lopende-band-medewerker uitliep op een fiasco. De bedoeling was dat deze eetmachine de lunchpauze van de arbeiders onnodig zou maken, ze konden hiermee immers eten tijdens het werken.

Deze scène doet zich voor in de film *Modern Times* (1936), met Charlie Chaplin in de hoofdrol. Chaplin moet achter een lopende band voortdurend bouten vastdraaien en draait nadat de eetmachine op hem is uitgeprobeerd volledig door.

Wat in deze scène gebeurt, heeft alles weg van een verschijnsel waar de Canadese filosoof Charles Taylor (1931) zich ernstig zorgen om maakt: de dominantie van de instrumentele rede. Hij stelt dat door het wegvallen van een gemeenschappelijke moraal de nadruk is komen te liggen op (het bereiken van) individuele doelen. Al het overige (de medemens, de samenleving, de natuur, religie et cetera) wordt beoordeeld op in hoeverre het aan deze doelen kan bijdragen.

Dit instrumentele denken heeft volgens Taylor vergaande gevolgen: het tast onze vrijheid aan en maakt ons leven minder zinvol. Als hij gelijk heeft, zitten we zwaar in de problemen! Zijn claim is dan ook het onderzoeken waard. In wat volgt onderzoek ik de stelling van Taylor

aan de hand van drie onderzoeksvragen, elk uitgewerkt in een apart hoofdstuk. De eerste vraag is: *Is er sprake van een dominantie van de instrumentele rede en komt deze voort uit de moderniteit?* Als dit niet het geval is, snijdt de stelling van Taylor geen hout en is verder onderzoek niet nodig. Om antwoord te geven, onderzoek ik wat Taylor en andere filosofen de ‘moderniteit’ hebben genoemd en welke sociaaleconomische en sociaal-culturele gevolgen deze had.

Het tweede hoofdstuk gaat in op de vraag *hoe erg* de gevolgen van een dominante instrumentele rede zijn. Als de negatieve gevolgen meevallen, is er namelijk weinig reden om de dominante instrumentele rede te vrezen. Om hiervan een inschatting te maken inventariseer ik deze gevolgen. In het bijzonder ga ik in op de gevolgen voor de democratie, arbeidsverhoudingen en het onderwijs.

De derde vraag en het derde hoofdstuk gaat over de *onvermijdelijkheid* van de dominantie van de instrumentele rede. Want als deze onvermijdelijk is – als er niets aan te doen valt – beperkt de kritiek zich tot een oordeel over een constatering. De onvermijdelijkheid zoek ik in de heersende tijdgeest (het postmodernisme en het daaraan verwante authenticiteitsideaal) en de toenemende economisering.

Als wenkend perspectief presenteer ik een viertal tegenkrachten die tegenwicht kunnen bieden aan de instrumentele rede. Ten slotte kom ik met enkele aanbevelingen – voor individuen en overheidsbeleid – voor het bestrijden van de dominantie van de instrumentele rede.

Hoewel ik in wat volgt inzichten uit de economie, sociologie en psychologie betrek, is de insteek filosofisch: het gaat erom hoe het denken onze wereld heeft beïnvloed en op welke – al dan niet consistente – redeneerlijn dit denken gestoeld is.

Terug naar *Modern Times*. Chaplin wordt daarin behandeld als een machine. Aan zijn welzijn, gezondheid en persoonlijk ontwikkeling wordt geen enkele aandacht besteed. En wat is het gevolg? Het tast zijn denken aan. Hij draait door en gaat obsessief bouten vastdraaien. Dit gaat zo ver dat hij zelfs de machine inspringt, wat hem lukt ondanks dat zijn collega's hem proberen tegen te houden. Eenmaal uit de machine begint hij het productieproces te saboteren, totdat hij wordt overmeesterd en wordt opgesloten in de gevangenis. Eenmaal vrij, zoekt hij het gewone leven op en wil gewaardeerd worden om wie hij is en wat hij kan. Als dat dreigt te mislukken, vlucht hij weg – samen met een niet onaantrekkelijke reisgenote – om vervolgens een ander avontuur aan te gaan. Ze lopen samen richting de horizon. Bestemming: onbekend.

I.

Instrumentalisme als kind van de moderniteit

DE MALAISE VAN DE MODERNITEIT

In zijn boek *Ethics of Authenticity* (1991) – in het Nederlands vertaald als *De malaise van de moderniteit* – betoogt Taylor dat de moderniteit een aantal kwalen met zich mee bracht. Hij noemt er drie: het verdwijnen van morele horizonten, het dominant worden van de instrumentele rede en het verlies aan vrijheid. Met de moderniteit heeft het wereldbeeld dat gebaseerd was op een kosmische, goddelijke orde aan vanzelfsprekendheid afgedaan. Niet langer bepaalde je herkomst, je lot, de goddelijke Voorzienigheid, of iets anders waar je zelf geen invloed op hebt, hoe je leven eruit ziet. Voortaan kon de mens dit zelf bepalen. Deze individualisering was bevrijdend, maar bracht ook een nieuwe last met zich mee.

Met het wegvallen van de algemeen aanvaarde goddelijke orde kwam de regie bij de mens te liggen. Deze kon de wereld gaan herinrichten op zo'n manier dat deze maximaal aansluit bij zijn individuele doelen. Het nieuwe ordeningsmechanisme stoelt dus op bruikbaarheid. Dit bedoelt Taylor wanneer hij spreekt van de dominantie van de instrumentele rede: het op een calculerende, mathematische manier nastreven van een

tevoren bepaald doel overheerst, met alle gevolgen van dien.

In dit hoofdstuk ga ik na of – zoals Taylor beweert – de dominantie van de instrumentele rede een gevolg is van de moderniteit. Om deze stelling te toetsen ga ik in op wat de moderniteit is, wat de dominantie van de instrumentele rede inhoudt en – niet onbelangrijk – in hoeverre deze twee met elkaar in verband staan. Te beginnen dus bij de vraag: wat is moderniteit?

VERLICHTING EN MODERNITEIT

Het woord ‘moderniteit’ zegt al veel over de betekenis ervan. Het is namelijk afkomstig van het woord ‘modern’ dat ‘hedendaags’ of ‘van deze tijd’ betekent. Niet alleen heeft het hierdoor een positieve associatie (niemand wil ‘van gisteren’ zijn), het plaatst de moderniteit automatisch tegenover het traditionalisme, dat is namelijk ‘van vroeger’. Ook komt de moderniteit door de woordkeuze in het centrum van de geschiedenis van de mensheid te staan, zo spreken we van premodern, modern en post-modern.

De Nederlandse socioloog Jan Berting beschrijft de moderniteit als ‘een wijze van denken die zich verzet tegen het idee dat het menselijk handelen in de eerste plaats wordt bepaald door Gods wil, of door de historisch gegroeide maatschappelijke verhoudingen, of door de onvermijdelijkheid van de (sociale) evolutie.’¹ Het alternatief voor goddelijke openbaring en traditie vond men in de menselijke rede. De mens wordt in staat